

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Τριμηνιαία Επιθεώρηση
Ελληνικής και Ευρωπαϊκής
Συνταγματικής Θεωρίας και Πράξης

ΕΤΟΣ 2020

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ 1-2

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

“Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα”

Επιμέλεια: *Λίνα Παπαδοπούλου*

Περιεχόμενα

Πρόλογος: *Κατερίνα Σακελλαροπούλου, Πρόεδρος της Δημοκρατίας* V

I. ΜΕΛΕΤΕΣ

A. Θρησκευτική ελευθερία και θρησκευτική ετερότητα

<i>Χρήστος Ράμμος, Το πρόβλημα της θρησκευτικής ετερότητας στην Ευρώπη - Η λησμονημένη καθολικότητα του πολίτη</i>	1
<i>Αντώνης Μανιτάκης, Ο «λαός του θεού» σε αντιπαράθεση με τον «λαό της πολιτείας», ή, η λαθραία υποκατάσταση της βούλησης του πολίτη από εκείνη του πιστού</i>	25
<i>Νίκος Αλιβιζάτος, Το ΕΔΔΑ μπροστά στον ισλαμικό φονταμενταλισμό</i>	37

<i>Ελισάβετ Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ποινικό δίκαιο για την αντιμετώπιση των διακρίσεων με βάση τη θρησκεία.....</i>	49
<i>Δάφνη Λίμα, Ορισμένες σκέψεις για το αξιόποινο της μισαλλοδοξίας και των διακρίσεων με βάση τη θρησκεία και άλλα προστατευόμενα χαρακτηριστικά.....</i>	83
<i>Χρήστος Ν Τσιρώνης, Η θρησκεία στις πλουραλιστικές δημοκρατίες, η μετριοπάθεια και οι προκλήσεις της κοσμοπολιτικής συμβίωσης.....</i>	111
<i>Ιωάννης Παπαδόπουλος, Ο χώρος της κοσμικότητας: Ερμηνευτικές διαμορφώσεις του λατρευτικού, του εορταστικού και του διεκδικητικού χώρου στη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ.....</i>	123
<i>Στέλλα Χριστοφορίδου, Η συνταγματική προστασία των άθρησκων - Το διάταγμα του Κρέοντα και το σώμα του νεκρού Πολυνείκη.....</i>	145
<i>Νίκος Γαϊτενίδης, Ελευθερία της τέχνης και σεβασμός θρησκευτικού συναισθήματος: Όταν τα δικαιώματα δεν είναι συμβατά.....</i>	

B. Η συμφιλίωση της θρησκευτικής ελευθερίας με την επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα

<i>Ευάγγελος Βενιζέλος, Παρελθόν, παρόν και μέλλον των σχέσεων κράτους και εκκλησίας.....</i>	
<i>Ιωάννης Σαρμάς, Η νομική και η θρησκευτική διάσταση της συζήτησης για την αναθεώρηση του άρθρου 3 του Συντάγματος.....</i>	
<i>Ιωάννης Κονιδάρης, Τα Συντάγματα 1844 και 1975 ως σταθμοί εκκλησιαστικής πολιτικής.....</i>	
<i>Αντώνης Μανιτάκης, Η θρησκευτική ουδετερότητα του Συντάγματος και του κράτους σε μια πλουραλιστική (και πολυπολιτισμική) κοινωνία.....</i>	
<i>Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, Η διαρκής πρόκληση της συνταγματικής αναθεώρησης των σχέσεων κράτους-εκκλησίας.....</i>	
<i>Ιφιγένεια Καμτσίδου, Οι συνταγματικά μετέωρες σχέσεις εκκλησίας και κράτους.....</i>	
<i>Κωνσταντίνος Παπαστάθης/Αναστασία Λίτινα, Θρησκευτική Ελευθερία, Ακροδεξιά και Εκκλησία της Ελλάδος: Ανάλυση Λόγου και Εκλογική Συμπεριφορά.....</i>	
<i>Μιχαήλ Θ. Παπαγεωργίου, Η λειτουργική οριοθέτηση της θρησκευτικής ελευθερίας του Πατριαρχικού καθεστώτος στην ελληνική έννομη τάξη. Από τα θεσμικά κενά του κράτους δικαίου, στις δυναμικές συνέργειες του ενιαίου συνταγματισμού.....</i>	

Αικατερίνη Σαββαΐδου, Φορολογικοί κανόνες που εφαρμόζονται στους θρησκευτικούς, φιλοσοφικούς και μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς στην Ελλάδα.....

Γ. Ανήλικοι, εκπαίδευση και θρησκεία

Γιώργος Σταυρόπουλος, Η θρησκευτική ελευθερία και η εκπαιδευτική της διάσταση
 Μιχάλης Ν. Πικραμένος, Το μάθημα των θρησκευτικών σε μια σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία
 Κυριακή Τοπίδη, Εκπαίδευση και θρησκεία: ο ρόλος του κράτους και οι νέες προκλήσεις
 Εύη Ζαμπέτα, Ο χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών: κοσμικός ή ομολογιακός;
 Στέργιος Κοφίνης, Το μάθημα των θρησκευτικών ενώπιον του Δικαστή
 Χαράλαμπος Κουρουνδής, Θρησκευτική ελευθερία και δικαστική ιδεολογία: Οι περιπέτειες της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στο Συμβούλιο της Επικρατείας.....
 Χαρά Καυκά, Θρησκευτικά σύμβολα στις δικαστικές και τις σχολικές αίθουσες με αφορμή την απόφαση 71/2019 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας
 Ελένη Ζερβογιάννη, Θρήσκευμα του παιδιού και γονική μέριμνα.....

II. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΕΔΔΑ 31.10.2019, Παπαγεωργίου κ.α. κατά Ελλάδας: παραβίαση του άρθρου 2 ΠΠΠ ΕΣΔΑ υπό το πρίσμα του άρθρου 9 ΕΣΔΑ - Παρατηρήσεις: Βιβή Χαδιού, Δ.Ν.
 Χαρά Καυκά, Θρησκευτικά σύμβολα στις δικαστικές και τις σχολικές αίθουσες με αφορμή την απόφαση ΣτΕ Ολ 71/2019.....
 ΣτΕ Ολ 2101/2019 - σχόλιο Βιόπουλου
 ΣτΕ Ολ 942/2020:
 ΣτΕ 210/2020
 ΑΠΔΠΧ για απαλλαγή από ΜτΘ και αναγραφή διαγωγής.....

III. ?????

Λίνα Παπαδοπούλου,

Προλογικό σημείωμα

Κατερίνα Σακελλαροπούλου
Πρόεδρος της Δημοκρατίας

Οι σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας και ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας έχουν απασχολήσει τη θεωρία και τη νομολογία σε εύρος και βάθος χρόνου, στην ελληνική και τη διεθνή έννομη τάξη. Αφενός στο θεσμικό πεδίο της οριοθέτησης των ρόλων κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας, αφετέρου στο καθεστώς προστασίας των ατομικών μας δικαιωμάτων, στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα. Ερωτήματα και προβληματισμοί ανακύπτουν διαρκώς υπό το φως της ιστορικής εξέλιξης των κοινωνιών και των μετασχηματισμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και αυτά μας απασχόλησαν στις δύο εκδηλώσεις του Κέντρου Αριστείας Jean Monnet του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που είχα τη χαρά να συντονίσω, με την ιδιότητα, τότε, της Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας. Καρπό των εκδηλώσεων αυτών, ως επί το πλείστον, συνιστά ο πλούσιος σε θέματα και στοχασμούς ανά χείρας τόμος που συνέλαβε και επιμελήθηκε η Αν. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ κ. Λίνα Παπαδοπούλου.

Το θρησκευτικό φαινόμενο είναι συστατικό στοιχείο της νεωτερικότητας, καθώς αυτή συνιστά κατά πολύ, όπως γνωρίζουμε, μια εκκοσμικευμένη εκδοχή θεολογικών παραδοχών και εννοιών. Οι δυτικές κοινωνίες διαλέγονται πάντα με τη θρησκεία, ακόμη και όταν το Κράτος και η Εκκλησία έχουν διακριτό ρόλο ή τελούν σε καθεστώς αυστηρού χωρισμού, ενώ, από την άλλη, η θρησκευτική ετερότητα συμπυκνώνει πολλές φορές, ενίοτε με τρόπο αποτρόπαιο και απάνθρωπο, τις πολιτισμικές και γεωπολιτικές συγκρούσεις του καιρού μας. Μπορεί οι απαισιόδοξες προβλέψεις του Samuel Huntington για τον ολοκληρωτικό πόλεμο των πολιτισμών να μην έφτασαν στην πλήρη δικαίωσή τους,

όμως η επιστροφή των θρησκευτικών ταυτοτήτων στη δημόσια σφαίρα δοκιμάζει σήμερα τα όρια των εθνικών κρατών και τον πλουραλισμό της Ευρώπης.

Στα ευρωπαϊκά Κράτη Δικαίου, αναζητείται μια δίκαιη και εύλογη ισορροπία ανάμεσα στην πλειοψηφική υπεροχή της θρησκείας των πολλών και την προστασία της συνείδησης όλων μας. Το ίδιο και αντίστροφα: όταν η θρησκευτική ή πολιτισμική εξαίρεση φαίνεται να υπονομεύει τις θεμελιώδεις δυτικές αξίες. Η θρησκευτική ελευθερία και η ιερότητα του *forum internum* μας κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, αλλά η υποδοχή της θρησκείας δεν είναι, ούτε θα μπορούσε να είναι, απολύτως ομοιόμορφη και ομοιογενής, καθώς παραπέμπει στην κοινωνική και δικαιοπολιτική ιδιοσυστασία των Κρατών. Παρότι, λοιπόν, μπορούμε να εντοπίσουμε, σύμφωνα με την αξεπέραστη παρακαταθήκη του Διαφωτισμού, την ελευθερία, την ισότητα και την ανεκτικότητα ως πεδίο συναίνεσης στη διαφύλαξη της θρησκευτικής ελευθερίας, είναι προφανές ότι ανακύπτουν στη θεωρία και στις αποφάσεις των Δικαστηρίων, που οι συγγραφείς του τόμου παρουσιάζουν και αναλύουν διεξοδικά, σημαντικές αποχρώσεις και αποκλίνουσες αναγνώσεις, οι οποίες κινούνται στο ευρύτερο συνταγματικό και διεθνές πλαίσιο.

Το άρθρο 3 Σ και η αναγνώριση της επικρατούσας θρησκείας έχει τη δική του κανονιστικότητα στην έννομη τάξη μας: από αυτό αντλούμε, για παράδειγμα, τις αργίες του Κράτους, την παρουσία των θρησκευτικών συμβόλων στις αίθουσες των δικαστηρίων και των εκπαιδευτηρίων και τη γενική κατεύθυνση του προγράμματος του μαθήματος των θρησκευτικών. Η ιδιαίτερη θέση της ορθοδοξίας, η παράδοση και η κοινωνική πρακτική, συνδιαμορφώνουν τη σχέση του άρθρου 3 Σ με το άρθρο 16 παρ. 2 Σ και τη ρήτρα ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης, όπως και με το άρθρο 13 Σ. Στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας με αντικείμενο το ζήτημα της διδασκαλίας των θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση (ΣτΕ 660/2018, 926/2018, 1749-1750/2019), όπου κρίθηκε ως συνταγματικά επιβεβλημένος ο ομολογιακός χαρακτήρας του μαθήματος, εμπεδώνεται η επικρατούσα θρησκεία ως ερμηνευτική πυξίδα της θρησκευτικής ελευθερίας και στοιχείο της συνταγματικής παράδοσης της χώρας.

Ωστόσο, το άρθρο 3 Σ φωτίζεται και από το άρθρο 13 Σ και τη θεμελιώδη συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συ-

νείδησης. Αυτή ακριβώς η αλληλεπίδραση καθίσταται εμφανής σε πολλά –και κρίσιμα– πεδία του θρησκευτικού μας αυτοκαθορισμού, όπως η αναγραφή του θρησκέυματος σε δημόσια έγγραφα, ο προσηλυτισμός, η ελευθερία της λατρείας και η θρησκευτική ισότητα. Στις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας για την αναγραφή του θρησκέυματος στις ταυτότητες (ΣτΕ 2280-2285/2001) και στα απολυτήρια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (ΣτΕ 1759-1760/2019) και τη θέση υπό κρατική εποπτεία του Πανελλήνιου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας της Τήνου (ΣτΕ 1753-1756/2019) υιοθετείται η αντίθετη ερμηνευτική φορά: η έμφαση δίνεται στην αυτοτελή κανονιστικότητα του άρθρου 13 Σ και τη θρησκευτική ισότητα, παρά στην πλειοψηφική εκδοχή της απόλαυσης του δικαιώματος. Έτσι, οι σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας και η αναγνώριση της επικρατούσας θρησκείας παραμένουν και αναπτύσσουν την ισχύ τους στο θεσμικό τους κέλυφος και δεν επιδρούν, όπως μας υποδεικνύει και η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σε μια σειρά από καταδικαστικές για την Ελλάδα αποφάσεις, στα δικαιώματα και την ελευθερία της θρησκευτικής μας συνείδησης.

Ανάμεσα στην κοινοτιστική και τη φιλελεύθερη πρόσληψη της θρησκευτικής ελευθερίας χωρούν επιχειρήματα που φανερώνουν την αδυναμία μιας συνολικής και καθαρής νομικά θέσης με αξιώσεις καθολικότητας. Και αυτή η νομική περιπτωσιολογία ή αμφισημία δεν αφορά μόνο τα ελληνικά Δικαστήρια. Το ίδιο το ΕΔΔΑ, που υπογραμμίζει στην υπόθεση *Παπαγεωργίου κ.ά. κατά Ελλάδας* την υψηλή σημασία της θρησκευτικής ελευθερίας και της μη διάκρισης σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία, αναδεικνύει στην απόφαση *Lautsi κατά Ιταλίας* ή στην *Otto Preminger κατά Αυστρίας* τη βαρύτητα του θρησκευτικού συναισθήματος της πλειοψηφίας. Οι σταθμίσεις και οι εκτιμήσεις των δικαστών αποδεικνύουν ότι η κανονιστικότητα του θρησκευτικού φαινομένου έχει πολλαπλά επίπεδα. Άλλοτε ο δικαστής αξιολογεί ως πρωταρχική συνταγματική εντολή τη διαφύλαξη της θρησκευτικής συνείδησης και άλλοτε μετράει το ιστορικό και κοινωνικό βάρος της πλειοψηφικής πεποίθησης. Έτσι, μοιάζει η θρησκευτική ελευθερία ως αρνητική ελευθερία να ενισχύεται (π.χ. στις ταυτότητες και τα απολυτήρια ή στον προσηλυτισμό και την απαλλαγή από τα θρησκευτικά), αλλά, ταυτόχρονα, και να υποχωρεί, όταν η θρησκεία τέμνεται με την κρατική παρέμβαση σε κοινωνικά (όπως η εκπαίδευση) ή συμβολικά (π.χ. οι αργίες ή τα σύμβολα στο δημόσιο χώρο) πεδία.

Η αποστολή του δικαστή σε θέματα συνείδησης είναι ακόμη πιο λεπτή και δυσχερής, γιατί εμπλέκει τη δική του ατομική ηθική και πεποίθηση. Το Σύνταγμα είναι από τη φύση του ένα δυναμικό και ανοικτό στην ερμηνεία κείμενο και η δικαστική απόφαση έργο συλλογικό. Έτσι προκύπτουν οι συμβιβασμοί στις Ολομέλειες των ανωτάτων δικαστηρίων, καθώς και οι μεταβολές της νομολογίας, υπό την επίδραση της συγκυρίας και της σταδιακής εξέλιξης της νομικής μεθόδου και του δικανικού συλλογισμού. Η πολυδιάστατη ανάπτυξη της δύναμης του θρησκευτικού φαινομένου στο δίκαιο, την ηθική και την κοινωνία δεν αφορά, ωστόσο, μόνο τη δικαστική κρίση, που οφείλει να παραμένει στα όρια του δικαστικού ελέγχου και να μην υποκαταστήσει τον νομοθέτη. Εναπόκειται, κυρίως, στην πολιτική εξουσία να διαμορφώσει και να εγγυηθεί την ειρηνική και ανοικτή συνύπαρξη και τον σεβασμό των θρησκευτικών ταυτοτήτων.

